

Izvorni članak
UDK 379.8

ODGOJ ZA STAROST KAO MOGUĆNOST EMANCIPACIJE

Rajka Polić

Visoka Učiteljska škola u Puli, Medulin

Primljeno, 14. ožujka 2005.

U zadnjih dvjesto godina život ljudi podložan je mnogim promjenama. Najvažnija među njima je stalno ubrzanje svih zbivanja u čovjekovom životu, što iziskuje izuzetnu plastičnost u ponašanju i otvorenost u shvaćanju svijeta. Osim toga, tako dinamičan život i biološki se sve više produžuje što sili na promjenu tradicionalnog odnosa kako prema starosti, tako i prema djetinjstvu i mladosti.

Jedan bitno novi odnos prema životu pretpostavlja već u djetinjstvu i ranoj mladosti odgoj za dokolicu, koja je kao istinski slobodno vrijeme, s jedne strane protuteža besposlici i opasnostima koje ova nosi, a s druge strane osnova za produktivniji društveni život i konačno sretniju starost.

Još uvijek se, naime, starost doživljava kao manje sretno razdoblje života u kojem se ranije dosegnute mogućnosti smanjuju ili sasvim gube. Drukčijim odnosom prema vremenu koje je čovjek produženim životnim vijekom dobio, život u starosti može se znatno unaprijediti na vlastito zadovoljstvo i društvenu korist.

Ali, promjena stava prema dokolici zahtijeva i propitivanje odnosa kapitala prema znanju, odnosno kvaliteti života kao bitnom uvjetu stvaranja profita. U tom razmišljanju starost ne može biti naprosto trošak koji bi kapital rado izbjegao, već životno doba koje treba nanovo filozofski, sociološki pa i ekonomski vrednovati.

Starost naime ljudima otvara neke nove mogućnosti koje u mladosti nisu imali i nisu mogli imati, pa usprkos mogućim bolestima i neizbježnim tegobama upravo starost može biti doba nove osobne emancipacije kojom će pojedinci na svoju i društvenu dobrobit okruniti svoj život.

Ključne riječi: dokolica, djetinjstvo, odgoj, starost, emancipacija

Biti odbačen na marginu čovječanstva znači izbjeći prinude, otuđenja, koja su njegova sudbina; većina starih osoba ne koristi tu mogućnost, ali ona se nekima nudi, a izvjesni uspijevaju i da je iskoriste.

Simone de Beauvoir, *Starost* (1986., 258)

Naglo i opće produljivanje životnog vijeka ljudi u razvijenim zemljama novijeg je datuma, povezano s pojavom industrijskih i znanstvenih revolucija. U Europi je naime još početkom osamnaestog stoljeća svako drugo dijete umiralo prije petnaestog rođendana, a malobrojni su doživjeli 52 godine pa su ih smatrali osobama koje su »preživjele svoj naraštaj«. Devedesetih godina XX. stoljeća više od 83% pučanstva moglo je očekivati dob od 65 godina a 28% ih je moglo doživjeti 85 godina. (Fukuyama, 2003., 83). Takav se trend nastavlja, pa za današnju djecu koja kreću u školu možemo pretpostaviti da će doživjeti duboku starost. Zato njihov odgoj, da bi bio kvalitetan, treba biti određen sviješću i o brzim promjenama svijeta. Osim što će živjeti u svijetu brzih promjena, današnje će generacije učenika biti ljudi koji će u takvom svijetu živjeti dugo vremena. Odgovarajući na pitanje što valja danas u školama učiti svakako ne treba zaboraviti i činjenicu čovjekove dugovječnosti. Pred kreatore školskih programa to postavlja nove zahtjeve i traži promišljanje posljedica produljenja života.

Današnji učenici su do polaska u školu već bili izloženi utjecaju svijeta stalnih promjena, ali su ostali prikraćeni za kvalitetnu spoznaju o dugotrajnosti života. Pa se, upravo suprotno činjenici da se životni vijek znatno produljuje, požuruju da što prije napuste djetinjstvo. Iako danas djeca ne počinju raditi tako mlada kao njihovi vršnjaci prije stotinu godina, ipak odjećom i stilom rano oponašaju odrasle, želeći postati mladi ljudi. A zatim, kao da bi se vrijeme trebalo zaustaviti i omogućiti im da doživotno ostanu u tim godinama. Doba mladosti se produžilo zahvaljujući dostignutim standardima razvijenih društava pa su i 35-godišnjaci još uvijek mladi što u vrijeme njihovih baka i djedova nije bio slučaj (Ilišin, 2002).

U razvijenom se svijetu produžuje vrijeme u kojem mladi ne preuzimaju odgovornosti koje bi ih činile odraslima. To je svijet koji svojim bogatstvom može pratiti ili poticati takav stil življenja. Iako su vremenske granice odrastanja pomaknute, ili upravo zbog toga, one ipak ostavljaju dovoljno prostora mladim ljudima da budu potrošači. Kao potrošači, djeca i mladež danas su kapitalu jednako interesantni kao i proizvođači, tj. odrasli ljudi. Zato je vrlo profitabilno njegovati mit vječne mladosti koji je

postao nametnuti stil življenja. Starost kao rezultat dugovječnosti ostaje tabu-tema.

Učenicima je uskraćena jasna svijest o mogućnosti da će ostarjeti i takvi proživjeti određeni dio života. Pitanje: *Što ćeš biti kad odrasteš?*, interesantno je i za onoga tko pita i za onoga tko odgovara. Pitanje: *Što ćeš biti u starosti?*, vjerojatno bi izazvalo nedoumicu. Prvo pitanje pokazuje klasično nastojanje da se dijete pripremi za svijet odraslih. U tom se smjeru organiziralo školovanje djece, kao priprema za svijet rada i odgovornosti. Zapravo je sve bilo jednostavno: škola, odrastanje, zrelost i pokoja starost, pa smrt i sve to u šezdesetak ili manje godina. Produljenjem mladosti sve se češće u mladih ljudi pojavljuje jaz između završetka školovanja i trenutka zapošljavanja, a time i zbiljskog odrastanja, pa znanja stečena u školi sve više gube upotrebljivost. S druge strane, čak su i zaposleni ljudi prisiljeni stalno nadopunjavati znanje ako žele opstati u svijetu rada. Pojam cjeloživotnog učenja postao je nezaobilazan u promišljanju suvremenog odgoja. Ali, ostalo je pri tome nejasno odnosi li se potreba učenja i na ljude starije od 65 godina. To jest, treba li učiti isključivo radi održavanja radne konkurentnosti ili je učenje potrebno i za život u mirovini koji nerijetko može potrajati još dvadesetak, pa i više godina? Kakva bi škola danas trebala biti da bi sadašnje učenike pripremila za život stogodišnjaka? Ako se školuju do 25 godina, rade do 65 godine, još uvijek im ostaje 20 ili čak 30 godina života kada su odrasli, ali i stari. Postavlja se dakako pitanje vremena odlaska u mirovinu. Jer sadašnjih je 65 godina kao dob odlaska u mirovinu ustanovljeno početkom XX. stoljeća, dakle u vrijeme kada je očekivana životna dob bila 50 godina.

Za dugotrajnu starost trebalo bi se pripremiti ili pripremati odgojem. Djecu bi trebalo odgajati ne samo za kvalitetan život u mladosti i zrelosti, nego i u starosti koja ne mora nužno biti neproduktivna, tegobna i ružna. Naprotiv, koja može biti prilika za emancipaciju kakva je samo u starosti i moguća. O tome govori već Platon u svojoj *Državi*.¹ Bez svijesti pak o utje-

¹ Zbog zanimljivosti dajem ovdje malo poduži navod:

»Odosmo dakle u dom Polemarhov i zatekosmo ondje Liziju i Eutidema, braću Polemarhovu, pa i Trazimaha iz Halkedona, Harmantida iz Peanije i Klitofona Aristonimova. Bješe unutra i otac Polemarhov Kefal; učini mi se veoma star, jer sam ga sad vidio nakon duga vremena. Sjedaše ovjenčan na nekakvu naslonjaču, jer je upravo žrtvovao u dvoru. Sjedosmo dakle kraj njega, jer ondje bijahu postavljene stolice naokolo. Čim me Kefal vidje, odmah me stade pozdravljati i reče:

– Sokrate, ne silaziš nam često u Pirej, a trebao bi. Da ja još mogu lako ići u grad, ne bi trebalo tebi ići ovamo, nego bismo mi išli k tebi; ali sada trebaš ti češće ovamo dolaziti. Jer znaj, kako mi slabe naslade tjelesne, tako mi rastu želje i naslade za razgovorom. Učini nam to; budi zajedno s ovim mladićima, pa ovamo k nama dolazi kao k prijateljima i posve domaćima.

caju koji produljivanje života ima na cjelokupni društvenom život, dugovječnost ostaje neiskorištena ili čak tegobna. Tako dobiveno vrijeme ne može biti nova kvaliteta bez odgoja za dugi život. Ali, taj odgoj ne može početi u starosti, već je smislen samo ako joj prethodi. Donekle se to danas shvaća kada je u pitanju očuvanje psiho-fizičke kondicije, pa se naglašava kako je za zdravlje u starosti potrebno povesti brigu još u mladosti. No, na isti se je način potrebno za sretan i ispunjen život u starosti pobrinuti još u mladosti. Inače se teško oteti mitu o mladosti koja je sama po sebi sreća i veselje, a nakon toga nastupa tuga i jad.

Ideal mladosti dominira cjelokupnim životom razvijenog svijeta. Djeca žude postati mladi ljudi a okolina ih u tome potiče, iako to više nije ni u funkciji odrastanja, niti je ulaženje u svijet rada i odgovornosti. Služe tome i igračke. Na primjer, lutka *Barbie* koja je omiljena igračka većine djevojčica širom svijeta. Ne upuštajući se u analizu toga što sve ona sim-

– I zaista, Kefale – rekoh ja – rado razgovaram sa starcima. Čini mi se, naime, da njih kao ljude, koji su put prije prešli, kojim ćemo možda i mi morati ići, treba pitati kakav je, je li neravan i mučan ili lak i prohodan; pa i tebe bih rado zapitao, kako ti se to čini, kad si već u toj dobi, za koju kažu pjesnici da je na pragu starosti: je li kao ‘muka života’ – ili kako ti to inače nazivaš?

– Ja ću ti Sokrate, zaista, kazati, kako mi se čini. Jer nas nekoliko, iste dobi, često se sastajemo, da ne zatremo staru poslovicu. Većina jadikuje na sastanku, čeznući za nasladama mladosti i sjećajući se ljubavnih čara, pića, gozbi i drugoga koječega, što je s time u svezi; žaloste se, kao da su izgubili nešto veliko, kao da su samo tada živjeli a sada i ne žive; neki se tuže i na zlostavljanje, koje stari ljudi moraju trpjeti od svojte, pa nato gundaju protiv starosti, što im je kriva toliku zlu. Meni se čini, Sokrate, da oni ne okrivljuju ono, što je krivo. Jer da je tome kriva starost, i meni bi tako bilo, i svima ostalima, koji dodoše do te dobi. Ali ja sam se već namjerio na ljude, koji nisu bili takvi; i na druge, a bio sam jednom s pjesnikom Sofoklom, kad ga je netko zapitao: ‘Kako si, Sofoklo, s obzirom na ljubavni žar? Još možeš sa ženom biti?’ A on reče: ‘Ne govori, čovječe; s najvećim veseljem tomu utekoh kao od kakva bijesna i divljega gospodara’. I tada mi se učini, da je Sofoklo to lijepo rekao, a i sada mi se čini jednako tako. Jer je svakako u starosti čovjek posve miran i oslobođen od toga. Kad požude prestanu biti silovite i popuste, onda doista biva prema riječi Sofoklovoj: to znači riješiti se mnogo mahnitih gospodara. Nego tomu i odnosu prema svojoj nije kriva starost, Sokrate, nego čud ljudi. Ako su oni uredni i skromni, i tegoba je starosti umjerena; ako nisu, onda, Sokrate, takvu čovjeku biva mučna i starost i mladost.

Zadivim se na njegove riječi, i hoteći da još govori, stanem ga poticati te rečem:

– Kefale, većina, mislim, ne odobrava, kad tako govoriš, nego misle da ti ne podnosiš starost lako radi čudi, nego zato što imaš velik imetak; za bogate, kažu, ima mnogo utjeha.

– Pravo kažeš, ne odobravaju. I jest nešto u tom, što kažu, ali nije onoliko koliko misle. Nego vrijedi tu riječ Temistoklova. Kad je njega neki Serifljanin grdio i govorio da nije slavan po sebi, nego po svome rodnom gradu, odgovori mu, da sigurno ne bi ni on samo zato, da je Serifljanin, glasovit postao, ali ni njegov kudilac, da je Atenjanin. I za one, koji su bogati, a starost mučno podnose, vrijedi isto: niti će čestiti upravo lako podnijeti starost u siromaštvu ali niti će onaj, koji se obogati a nije čestit, ikada sam sobom biti zadovoljan.« (Platon, 2001., 46–48)

bolizira, dovoljno je reći da jamačno ne simbolizira malo dijete, bebu, koja se tradicionalno darivala djevojčicama. Tradicionalna lutka, beba, pripremala je djevojčice za svijet majčinstva, odraslosti i odgovornosti. Bez namjere da se ovdje zagovara takva tradicionalna igračka ipak se postavlja pitanje zašto se djeca ne bi igrala lutkama koje prikazuju djecu i odrasle ljude različitih uzrasta, spola, rasnih obilježja, zanimanja itd. Takve igračke uostalom postoje, ali je njihova zastupljenost već u ponudi, a onda posebno u stvarnom inventaru dječjih igračaka neznatna. Lutku *Barbie*, međutim, nisu stvorila djeca pa ju onda prihvatili odrasli, koji često kažu kako njihova djeca žele upravo takvu igračku. Lutku *Barbie* stvorili su, baš naprotiv, odrasli kao izraz svog ideala žene i to su nametnuli djeci. Time su djeci poručili kakav je izgled žene i stil života poželjan. Pojednostavljeno, treba postati i ostati *Barbie*. Čitavo je djetinjstvo na taj način samo uvod u mladost. Ono tako gubi smisao jednog životnog razdoblja vrijednog samog po sebi.

Bogata društva koja bi mogla djetinjstvu dati mogućnosti i vrijeme koje zaslužuje, a što je u siromaštvu prijašnjih razdoblja bilo teško ili nemoguće, nisu to spremna učiniti. Siromašna su društva morala u razdoblju djetinjstva pripremiti djecu što brže i što jeftinije za svijet rada i odrastanja. Mnoga društva danas nisu na to prisiljena. Ipak, i u njima djeca najmanje mogu biti djeca toliko dugo koliko im to dopušta fizički i fiziološki razvitak. Budući da su djeca i mladi ljudi prepoznati kao potrošači, želi ih se što ranije aktivirati u toj ulozi. Međutim, koliko djeca prihvaćaju ulogu potrošača toliko napuštaju svijet djetinjstva, svijet igre i dječjeg stvaralaštva. Kada se kao jedini kreatori sredstava, pa i igračaka, kojima djeca zadovoljavaju svoje potrebe, pojavljuju odrasli i njihova industrijski proizvedena roba, dječji se svijet gasi. I dok je među djecom sve manje *starmalih*, koji se, iako djeca, ponašaju kao zreli ljudi, masovno je postalo njihovo pretvaranje u *mladmale*, koji se svojim ponašanjem i izgledom ne razlikuju mnogo od svojih *mladstarih* roditelja, koji se grčevito bore da svojoj malodobnoj djeci izgledaju poput tek nešto starije braće i sestara. Preuranjena »potrošačka zrelost« odnosi djeci dragocjeno vrijeme naivnog djetinjstva izručujući ih zakonitostima sveobuhvatnog tržišta.

Bogata se društva ponašaju kao da djeca nemaju vremena za odrastanje, pa ih u tome nepotrebno požuruju,² iako upravo produljenje života

² Valjalo bi ozbiljno promisliti tendenciju sve ranijeg uključivanja djece u sustav discipliniranog obrazovanja nasuprot sve dužem razdoblju života u mirovini. Svako produljivanje ljudskog života, naime, sve više uspostavlja neravnotežu djetinjstva i starosti, pa se postavlja pitanje koliko je smisleno oduzeti djetetu jednu od malobrojnih i time dragocjenih godina djetinjstva da bi se dobila godina više u starosti.

pribavlja vrijeme kojim bi se djetinjstvu moglo pružiti priliku. Umjetno stvorena potreba za brzim odrastanjem rano gasi, naime, upravo one dječje sposobnosti koje će se pokazati kao nužne onima koji žive dugo i sve duže. To su sposobnosti istraživanja, igranja, stvaranja, dokoličarenja i inih »djetinjarija« smislenih samih po sebi. Jer kad sa 65 ili više godina nastupi vrijeme mirovine i starosti te su sposobnosti presudne za kvalitetno provođenje vremena. I baš one otvaraju emancipacijske mogućnosti koje su prije bile nezamislive.

S obzirom na nekvalitetno i ubrzano odrastanje, druga polovica dvadesetog stoljeća iznjedrila je mlade ljude koji ne znaju smisleno ispuniti vrijeme pa to za njih koji puta krajnje besmisleno čini industrija zabave, koja ih uvjerava da samim time što su mladi i kupuju njihove proizvode žive najbolji mogući život.³ Jedino ne smiju ostarjeti, za što se opet brine industrija očuvanja mladosti pod svaku cijenu.

A biotehnologija danas nudi daljnje produljenje života. Pa i sve bolje zdravstveno stanje u godinama starosti, ali uza sve to, ili baš zato, starost ostaje sudbinom sve većeg broja ljudi. Ulaskom u svijet industrijski razvijenih zemalja, mnoga društva postaju sve starija. Kako na osobnom, tako i na društvenom planu nema promišljanja o tim pojavama, iako je oko nas sve više starih i sve starijih ljudi. Znači li to da su svi ti ljudi osuđeni na tužan i jadan starački život marginaliziranih građana? Jer: »Kad je umirovljenje kratko razdoblje dokolice nakon života ispunjena napornim radom i borbom, ono može izgledati kao zaslužena nagrada. No, ako se razvuče na dvadeset ili trideset godina bez kraja na vidiku, moglo bi djelovati jednostavno besmisleno« (Fukuyama, 2003, 95).

Dok je odrastanje djece, njihovo školovanje i dosezanje zrelosti prepoznato kao rast njihovih mogućnosti, pa je samim time pozitivno, starenje je prepoznato kao opadanje tih mogućnosti i onda samim time negativno. Zahvaljujući dosegnutim standardima razvijenih društava dobna se granica mladosti sve više pomiče, a oni koji više nisu mladi nastoje to što bolje sakriti (Ilišin, 2002.). Bez obzira što svi prije ili kasnije gube utrku s mladošću i postaju stari, ideal se mladosti nametnuo kao zahtjev kapitalističke proizvodnje koja ne može pristati na usporavanje, jer se održava samo zahvaljujući stalnom rastu. Pa dok je odrastanje shvaćeno kao ulaganje u budućnost, starenje je shvaćeno kao trošak koji kapitalu ne pribavlja nikakav profit. Naprotiv, sve dulje razdoblje života nakon odlaska u mirovinu sve više i ne-

³ Upravo je nevjerojatno npr. s koliko neukusa i pretpostavljene gluposti onih kojima se obraćaju telefonski poslužitelji propagiraju uporabu videotelefona. Priglupе igrice i besramno glupi razlozi za slanje kojekakvog video-smeća dobar su međutim način da se milijune mladih navede da potroše hrpu skupih telefonskih impulsa.

izdrživo opterećuje mirovinske fondove. Korisnost i mogućnost stvaranja profita postaju mjerilo kojim se vrednuju pojedine dobne skupine.

Većina ljudi nije u svakodnevnom kontaktu sa starima. Oni ne znaju što karakterizira starost, oni sami na sebi ne prepoznaju polagane promjene i ne pokušavaju im se prilagoditi. Tako starost postaje šokantna i doživljava se kao nesreća. Bez obzira na svoju uspješnost u poslu kojim se bave, većina ljudi ne zna kako ostarjeti i kako se dobro osjećati kao star čovjek. Starosti se ljudi uglavnom boje i prihvaćaju kao sasvim normalno da će kao starci biti marginalizirani, jednako kao što su marginalizirani njihovi stari roditelji, susjedi i sugrađani.

Budući da starih ljudi u svijetu rada nema, dosljedno tome nema ih ni u javnosti općenito. Novine, televizija, reklame, sport, moda itd. vrlo rijetko su otvoreni za stare ljude. Zanimljivo je da je od toga izuzeta politika kao profesija koja još od vremena pojave vijeća staraca, senata i senatora predstavlja privilegiju nekih staraca. U tom smislu moglo bi se reći da bogati starci vladaju svijetom.⁴ Ta je privilegija nastala u doba kada je starost, zbog opće društvene nerazvijenosti bila rijetkost i nosila je uz sebe iskustvo koje je polaganju političke sudbine u ruke staraca itekako davalo smisao.

Danas, međutim, svi koji su ušli u svijet rada, koji su se ekonomski osamostalili, »stali na svoje noge« i socijalno odrasli, nastoje izgledati kao da nisu prešli tridesetu. Pa i političari. Mladost postaje imperativ, čak i za one koji su mukotrpnim radom postigli određeni materijalni i društveni položaj kojemu bi primjereniji bio nešto stariji izraz, jer je malo vjerovatno da se takav položaj, osim u industriji zabave, može ostvariti s tek naraslim dlačicama ispod pazuha. A borba se s godinama uza sve estetske proteze ionako prije ili kasnije mora izgubiti, pa dobna mimikrija koliko god bila uspješna u pozadini rađa nezadovoljstvo i nesigurnost.

Pitanje je naime, zašto bismo bili trideset, četrdeset godina zadovoljniji radeći naporno u stalnoj jurnjavi i stresu, nego dvadeset ili trideset go-

⁴ O tome piše Beigbender u 129,90 kn. Kada njegovi likovi pitaju »zašto ne bismo posjetili nekog od tih starih vlasnika planeta?«, nagovještavaju okrutno ubojstvo stare penzionerke s Floride, dioničarke mirovinskih fondova koji posjeduju međunarodne tvrtke odgovorne što »u Europi poduzeća otpuštaju na tisuće zaposlenika da bi penzići u Miamiu zaradili više love«. Izloženi nesmiljenoj kompeticiji u svijetu reklamnog biznisa Beigbenderovi likovi iz romana proglašavaju krivcem za svoje prostituiranje, doslovno i preneseno, staru, bogatu penzionerku, koja je za njih simbol multinacionalnog kapitala. Likovi romana su klasična otuđena bića kapitalizma koji u jednom trenutku svoju osobnu tragediju žele iskupiti pokušajem da razgovarajući s jednim, nevažnim, predstavnikom svjetskih dioničara zaustave otpuštanja zaposlenika. Iako mladi ljudi, ti likovi nisu sposobni za nikakvo kvalitetno rješenje svojih problema već ubojstvom pokazuju sav užas svog otuđenja i mržnju na starce »vlasnike planeta«. (Beigbender, 2002, 185).

dina živeći u dokolici? I zašto bi nas vrijeme rada ispunjavalo više nego vrijeme dokolice? Vjerojatno bar dio odgovora leži u stalnoj borbi za preživljavanje prisutnoj u cjelokupnoj dosadašnjoj povijesti u kojoj dokolica nije prepoznata kao cilj kojem valja težiti. Ona se ljudima doduše događala, ali ne kao rezultat sustavnog društvenog napora. Tek materijalno zbrinuta starost u visokorazvijenim društvima u kojoj više nema prinude rada otvara po prvi puta za znatan broj ljudi mogućnost života u dokolici. Problem, međutim, nastaje onda kada ljudi nisu sposobni biti dokoni, jer za dokolicu nikada nisu odgajani (Polić, 2003).

Naravno, vođeni interesima kapitala ljudi su indoktrinirani na način da su samo stjecanje, jurnjava, stres, društveni utjecaj i slično vrijedni življenja. Iako su danas ljudi indoktrinirani upravo za takav način života, ipak svi maštaju o vikendu kada će predahnuti od rada, o godišnjem odmoru kada danima neće ništa raditi i o ogromnom bogatstvu koje će im omogućiti da trajno ništa ne rade. Pri čemu ništa ne raditi većini znači ne raditi pod prisilom, već samo ono što im se prohtije. Starost se, međutim, odnosno odlazak u mirovinu, rjeđe priželjkuje kao doba kada se neće morati raditi, jer se starost doživljava i kao vrijeme u kojem je sve stalo. Nakon vikenda opet počinje radni tjedan, nakon godišnjeg odmora radna godina, a dobitak bogatstva je rijetkost pa nikome ne prijete stvarna opasnost da će ostati bez napornog rada, stresa, umora i borbe, osim onih koji su ostali bez posla. Odlazak u mirovinu znači definitivni prekid sa svijetom prinude i kompeticije. S obzirom da nema povratka u svijet rada, takvo se stanje manje priželjkuje. Ljudi su svjesni toga da će kao stari i umirovljeni biti stavljeni na društvenu marginu i to teško prihvaćaju, iako su izašli iz svijeta prisile i kompeticije.⁵ Stječe se dojam da bi ponovno prihvatili sve loše strane prijašnjeg života jer nisu u stanju vidjeti koje im se mogućnosti otvaraju. Oni, naime, uočavaju samo nedostatke, a ne i prednosti njihova novog položaja.

Tako prestanak življenja u stalnom natjecanju može biti ogroman životni dobitak jer omogućava čovjeku da sam odredi ritam svojih aktivnosti i da im sam pridoda važnost prema vlastitim željama i interesima. U svijetu neprekidne borbe i dokazivanja nikada nije sigurno da će neka

⁵ Gubitak društvenih kontakata, marginalizacija starih ljudi čini starost bolnom i otuđujućom. Opis starih žena iz pera Vere St. Erlich rječit je: »Obično su same, a njihova je borba protiv starosti patetična; njihovi pokušaji da se pomladi kozmetikom i odijevanjem izgledaju katkad očajnički. Što su bile i postigle u prošlosti kao da ne vrijedi, jedino fasada mladosti kao da im može malo pomoći. One imaju, doduše, udobne stanove, ali kad su bolesne i slabe same su u stanu, a telefon je njihova jedina veza s vanjskim svijetom. Tehnička pomagala modernog kućanstva pridonose tome da su ljudi još neovisniji o svojim susjedima. Mnoge od tih starica mjesecima nemaju nikakav intimniji razgovor«. (Erlich, 1971, 480).

aktivnost biti prihvaćena ili prepoznata kao društveno vrijedna pa uvijek postoji mogućnost njezina obezvrjeđivanja. Čak štoviše, gubitka posla. Napetost koja iz toga proizlazi teško može biti izvor zadovoljstva. S druge strane djelatnosti koje nisu povezane sa strahom od životne ugroženosti mogu biti ugodne i kao takve postaju izvor sreće. Međutim, ako su ljudi tijekom radnog vijeka potpuno zanemarili bavljenje onim djelatnostima koje proizlaze iz njihovih ljudskih potreba, a koje nisu nužno povezane sa zarađivanjem i karijerom, teško će nakon desetljeća takvog života otkriti zadovoljstvo igre i neotuđene djelatnosti. Ipak, s obzirom da je produljeni život postao naša stvarnost, bilo bi uputno razmišljati o tome što želimo biti u starosti. Kao što ljudi razmišljaju o strukama i zanimanjima kojima će se baviti u životu, čime se misli na razdoblje radnog i profesionalnog djelovanja, potrebno je razmisliti i o razdoblju poslije toga. Pred nama se otvara vrijeme koje pruža nove mogućnosti, jer se i u starosti možemo izražavati i dokazivati kao osobe.

Starost kao mogućnost i nova kvaliteta javlja se u nekim vidovima života i nekim kulturama i prije moderne pojave produljenja života. Tako u tekstu Miriam Stoppard o menopauzi u drugim kulturama čitamo: »Zapadna kultura s naglaskom koji stavlja na mladost, modu i seks nužno etiketira sredovječne kao staromodne i neprivlačne. Međutim, u mnogim drugim kulturama, mladost i ljepota se manje naglašavaju, a menopauza označava viši društveni status i stoga se smatra nečim vrlo pozitivnim. Žene se u tim kulturama, u usporedbi sa zapadnom, žale na manje tegoba u menopauzi, a depresija je rijetkost« (Stoppard, 1996, 28). Takvi su primjeri interesantni jer nam govore o strogo biološkom određenju prestanka mladosti i zrelosti, koja je uglavnom kroz povijest kod žena bila određena sposobnošću rađanja. Menopauza je značila kraj ženinog fertilnog doba. Nakon toga žene uglavnom nisu više dugo živjele, a one rijetke među njima koje su doživjele starost bile su u mogućnosti emancipirati se od tradicionalne ženske uloge i samim tim početi živjeti i biti tretirane kao punovrijedni ljudi. Neovisno o tome što se gornji navod odnosi na tradicionalna društva, on može biti poticaj da se zapitamo možemo li u današnjoj tehnološki visoko razvijenoj civilizaciji s raznolikim kulturnim utjecajima prepoznati starost kao jedno životno razdoblje koje otvara određene emancipatorske mogućnosti.

Nadu pruža i sve izraženija potreba ljudi da uče čitav radni vijek kako bi bili sposobni odgovoriti zahtjevima stalnih i brzih promjena u proizvodnji. Ta potreba stalnog usavršavanja, doduše jednim dijelom nametnuta, traži od ljudi da čitav život zadrže mladenačku znatiželju i potiče njihove interese. Pa iako se ta potreba ljudima nameće zbog interesa

kapitala, mogla bi se pokazati blagotvornom, jer oni koji zadrže navike istraživanja i učenja bit će sposobni i u starosti nastaviti s istraživanjima. Razlika bi međutim bila u tome što bi kao stari ljudi mogli slijediti vlastite interese i postavljati vlastite ciljeve i tako djelovati oslobođeni prinude. Za to je, dakako, potrebno čitav život održati onu prvobitnu sposobnost postavljanja pitanja koja odlikuje djecu. Ali, ljudi koji to uspiju mnogo lakše uče i napreduju čak i prema zadanim ciljevima. Stoga kvalitetan život u starosti koja može otvoriti nove mogućnosti samoostvarenja ovisi i o odgoju u dječjoj dobi kao i o daljnjem školovanju. Zadržavanje mladenačke znatiželje nije samo kvaliteta koja se cijeni u svijetu profita, nego i osobina koja može postati izvor radosti u starosti.

Ono što svima koji će jednom zakoračiti u treću dob može biti zanimljivo jest spoznaja da je učenje sposobnost koja čovjeka ne napušta nužno s godinama. Može se promijeniti i više-manje se mijenja način i brzina učenja, ali sposobnost učenja ljudima uglavnom ostaje do kraja života. Danas pak: »U postindustrijskom društvu obrazovanje je jedna od najperspektivnijih društvenih djelatnosti« (Bognar, 2003, 17), pa će upravo današnja djeca, a u budućnosti starci, koji u današnje postindustrijsko doba nauče učiti i stvaralački misliti, u starosti moći uživati plodove tih svojih sposobnosti.

Uza sve to ne treba zaboraviti da bi pitanje marginalizacije starih ljudi i dalje moglo biti aktualno, naročito kada je u pitanju obiteljski život. Jer u sveopćoj promjeni svijeta obitelj nije izuzeta. Suvremena biotehnologija omogućava nekada nezamislive stvari. Pa ako su u mitovima i religijskim pričama ljudi slušali o djeci koja su rođena bez majki, kao što je Atena rođena iz Zeusove glave, ili o djeci rođenoj bez očeva, kao što je Marija začela Isusa, ili o nastanku ljudi od zemlje ili dijela nečijeg, što je sve do nedavno bilo začuđujuće, danas sve to postaje ostvarivo. Umjetna oplodnja i kloniranje očito su tek počeci nečega što će bitno utjecati na međuljudske odnose. Prvenstveno na odnose u obitelji. Jer već se postavlja pitanje što je obitelj, kako i na kojim osnovama se ona oblikuje, što joj je smisao itd. Zakonodavci u nekim zemljama već su omogućili istospolne brakove, a još je pred sto godina i rastava običnog heteroseksualnog braka bila teško izvediva. Pa kao što su svojedobno ludisti za svoje nedaće okrivljavali strojeve i razbijali ih, tako danas oni koje te promjene plaše vide opasnost u umreženom društvu i otvorenosti prema informacijama. Posebice se naglašava otuđujuće djelovanje elektronskih medija koje se odražava i na obiteljski život. Neka istraživanja međutim pokazuju da Internet omogućava nove kvalitetne pristupe obiteljskom životu, kao što su potrage za izgubljenim rođacima, poboljšanje kontakta s udaljenim

članovima obitelji ili izradu obiteljske *web*-stranice. Navode se primjeri redefiniranja obiteljskog života i stvaranja »obitelji po izboru«. Posebno je zanimljivo da u takvim obiteljima i stranci mogu postati dio obiteljskog života, pa je stoga »moguće da praksa umreženog individualizma iznova definira granice i značenje tradicionalnih institucija društvenosti kao što je obitelj« (Castells, 2003, 147). Svakako to valja imati na umu, posebno kad se uzme u obzir da je danas obitelj prestala biti čuvar genske poruke.

Već je odavno obitelj prestala biti samo zajednica srodnika. Danas ona obuhvaća djecu iz prijašnjih brakova roditelja kao i posvojenu djecu. Mogućnosti biotehnologije pak svakim danom sve više dovode u pitanje tradicionalno poimanje obitelji. Zapravo se nekadašnja važnost prenošenja genske informacije zamjenjuje novim ciljevima koje ljudi žele ostvariti u obitelji. U tom smislu »obitelj po izboru« nije ograničena ni spolom, ni rasom, ni dobnim granicama, ni kulturom, pa ni ekonomskim razlikama. Tradicionalna je obitelj imala određene ekonomske okvire koji su jamčili preživljavanje svojim članovima, iako ne svima podjednako, pa je u nekim kulturama samo prvorodeni sin nasljeđivao oca. Uostalom, naglasak je bio na preživljavanju. U velikom dijelu svijeta obiteljski život, međutim, više nije stvar preživljavanja, pa ljudi mogu očekivati neke nove kvalitete u obiteljskom životu. Tijekom dugog života ljudi bi mogli npr. ulaziti i izlaziti iz pojedinih obitelji po uzajamnom izboru. Jedna obitelj za čitav život mogla bi postati ostatak prošlosti za kojim možda i ne bi trebalo previše žaliti.

U svijetu stalnih promjena »obitelj po izboru« mogla bi biti dobar način zadovoljenja jednog oblika društvenosti. U dugovječnom životu, od mogućih sto godina, takva obitelj mogla bi biti ispunjenje sadašnje praznine koja se javlja kod starih ljudi s kojima »njihova« obitelj najčešće ne zna što bi. Stari ljudi »svojoj« obitelji predstavljaju nasljeđe iz prošlosti a ne izbor, kao što su i oni starcima nasljeđe, a ne izbor, i tu nastaje problem. Dodatno je sve otežano ako su njihove međusobne spona samo ekonomske prirode, kao što je pitanje nasljeđa i slično. Ali, danas u međuljudskim odnosima i to pitanje gubi na važnosti jer su pojedinci kroz čitav život okrenuti tome da se oslanjaju na sebe, pa zajednički život više nije uvjetovan brakom, a međusobni se odnosi mogu regulirati na različite načine. Tako se otvorila mogućnost za »obitelj po izboru«, što je prilika za sve dobne skupine – osim djece koja, za sada, još ne mogu birati svoju obitelj – kakvu ljudi prije nisu imali.

Današnji odgoj trebala bi karakterizirati otvorenost prema jednom promjenjivom svijetu u kojem dugovječnost i starost mogu postati blagodat i sreća. Iako za mnoge stvari ne znamo hoće li se dogoditi, produža-

vanje života je činjenica koja bitno utječe na društvene odnose. Zbog toga je djecu koja će se s tim promjenama morati suočiti potrebno i odgovarajuće pripremiti, posebno za starost i dugovječan život s dosta slobodnog vremena. Ali, svjesni da su dugovječnošću dobili dodatno vrijeme, ljudi mogu promijeniti i odnos prema djetinjstvu, preispitujući kvalitete koje djetinjstvo ima. S većim uvažavanjem dječje igre i znatizelje te potreba za učenjem, maštanjem, glumljenjem raznih uloga, izmišljanjem (neki bi rekli laganjem), druženjem itd., otvara se mogućnost boljeg života i u kasnijim životnim razdobljima. Jer život nije samo vrijeme provedeno u radu i mladost, već svakim danom sve više to su zrelo doba i starost. A tek drukčijim odgojem starost može zadobiti one kvalitete koje daju smisleni odgovor na pitanje: *zašto uopće živjeti duže?*

Zbog pritiska na mirovinske fondove, zbog boljeg iskorištavanja godinama stjecanog znanja, zbog starenja društva i smanjenja prirodnog prirašta stanovništva već sada je jasno da će se radni vijek uskoro morati produžiti. No, usprkos tome, velik će broj ljudi znatan dio života provesti kao umirovljenici. I povijesno gledano prvi se puta otvara mogućnost brojnim ljudima da pred sobom imaju deset, dvadeset ili više godina života koje mogu posvetiti sami sebi. Dakako, uz odgovarajuću financijsku potporu društva na osnovi svog minulog rada. Pa dok toliko žučena mladost nosi sa sobom i određenu biološku prisilu, hormonalnu programiranost, koja ne mora nužno biti samo zadovoljstvo, starost može naprotiv donijeti čovjeku određeno oslobođenje. Upravo kao što u Platonovoj *Državi* Kefal kaže Sokratu: »Jer znaj, kako mi slabe naslade tjelesne, tako mi rastu želje i naslade za razgovorom« (Platon, 2001, 46).

Starost, dakle, može biti vrijeme u kojem se moguće ponovno posvetiti igri, kreativnosti, učenju i druženju. Čak štoviše, ono što se u djetinjstvu događalo na duhovno još nerazvijenoj osnovi, u starosti se može događati uz mudrost koju tek životno iskustvo donosi čovjeku. Stoga starci mogu doživjeti čar djelatnosti koje omogućava dokolica na način koji je djeci bio još nedostupan. Posebno zato što društvo nastoji funkcionalizirati dječje sposobnosti učenja, igre ili kreativnosti, prema zadanim društvenim ulogama za koje se djeca pripremaju. Tako većina tih djelatnosti gubi one vrijednosti koje inače same po sebi imaju.

U starosti više nema potrebe takve aktivnosti doživljavati kao vježbu za nešto što se tek treba dogoditi. Zato razgovor Kefala i Sokrata ima smisao sam po sebi i zadovoljenje čovjekove neposredne potrebe. Oslobođen zahtjeva da bude koristan, čovjek konačno smije htjeti bit to što želi. Zadovoljstvo življenja u starosti može biti utoliko veće koliko ona traje dulje od djetinjstva. Jer dok u djetinjstvu imamo na raspolaganju tek

sedam ili deset godina, starost može trajati više desetljeća. Ono što je u djetinjstvu tek započelo, može sada dobiti puni smisao oplemenjeno iskustvom i znanjem.

Dakako, starost je često opterećena bolestima i raznim tegobama, ali je pogrešan stav da je starost doba kada su sve djelatnosti koje imaju smisla prestale, a nove se mogućnosti nisu pojavile. S obzirom da je duboka starost još nedavno bila iznimna pojava, svatko se snalazio kako je znao i umio u toj situaciji. No, masovno produženje života u razvijenim društvima uvodi bitne pomake u doživljaj čitavog života. Nove spoznaje daju naslutiti da različite fizičke i mentalne aktivnosti nisu ograničene godinama. Žal za mladošću otežava uživanje u životu kakav je moguć. Jer ono za čime više ne postoji potreba ne može biti ni predmet stvarne želje. A starost nije lišena potreba pa ni mogućnosti užitaka koji se kriju u njihovom zadovoljenju.

Djetinjstvo i aktivnosti u njemu su kratkotrajni *stvarni život*, ali kojemu nedostaje promišljanje, iskustvo i zrelost. Pa ipak, radost koju uglavnom svatko osjeti u djetinjstvu kroz igru i ostale djelatnosti oslobođene životnih briga, upućuje na to da se radi o nečemu što odgojem treba njegovati i zadržati kao mogućnost za cijeli život, da bi u starosti ponovno moglo biti izvor zadovoljstva i životne radosti.

Istražujući kako poticati kreativnost u školskim uvjetima Branko Bognar navodi da treba, između ostalog, iz aktivnosti u kojima sudjeluju djeca ukloniti vremenska ograničenja (Bognar, 2004). Ali, svi koji imaju iskustvo rada u školi znaju da je taj zahtjev teško ispuniti ako žele u potpunosti ispuniti plan i program. Pa ako je za poticanje dječje kreativnosti potrebno imati na raspolaganju dovoljno vremena, onda će škola morati pretrpjeti znatne promjene ili će kreativnost i dalje bit potisnuta u drugi plan.

Apsurd je, međutim, u tome što smo produljenjem životnog vijeka dobili više vremena nego što ga znamo odgojno vrijedno iskoristiti. Jer ako je naš učenik vjerojatno budući stogodišnjak, zašto mu ne damo vremena da svoje moći razvije na za sebe i društvo najpovoljniji način.

Prosvjetni programeri više nemaju pravo umišljati da škola odgaja djecu za budućnost strogo određenim programima, jer se svijet silno promijenio i neprestano se mijenja. Nitko u školi ne bi trebao biti tako umišljen da vjeruje kako može znati što će raditi današnji učenici za deset ili više godina. Zanimanja nestaju i nastaju brzinom tehnoloških promjena kojih tek postajemo svjesni. Ako, dakle, ne odgajamo djecu za neki određeni svijet, za što ih odgajamo? Možemo li priznati da je potrebno osloboditi prostor za kreativnost »kao pretpostavku osobnog, ali i društvenog

razvitka« (Bognar, 2004). U tom smislu je spomenuto istraživanje posebno interesantno jer pokazuje da su i učitelji morali učiti i biti kreativni da bi stvorili poticajnu klimu za svoje učenike. Škola ima budućnost samo ako postane mjesto gdje više neće biti točan samo jedan odgovor. Da bi se pripremili za životni vijek od sto godina, učenicima treba omogućiti da razviju sposobnost divergentnog mišljenja, maštanja i nesputanog izražavanja.

Zadrže li djeca izvorne potrebe za učenjem i maštanje, za igrom i stvaranjem, i zasnuju li na njima određeno životno zadovoljstvo, starost im može biti daleko više od žalobnog čekanja na smrt. Upravo njome ljudi mogu, čak i usprkos mogućih bolesti i neizbježnih starosnih tegoba, okruniti svoj život.

Navedena djela:

- Beauvoir, S. de (1986), *Starost*. Beograd: BIGZ, 378 str.
- Beigbeder, F. (2002), *129,90 kn*. Zagreb: OceanMore d. o. o., 269 str.
- Bognar, B. (2003), »Škola na prijelazu iz industrijskog u postindustrijsko društvo«, *Metodički ogledi*, Zagreb, god. 10, sv. 2 (18), str. 9–24.
- Bognar, B. (2004), »Poticanje kreativnosti u školskim uvjetima«, *Napredak*, Zagreb, vol. 145. br. 3, str. 269–283.
- Castells, M. (2003), *Internet galaksija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 319 str.
- Erlich, St. V. (1971), *Jugoslavenska porodica u transformaciji*. Zagreb; Liber, 514 str.
- Fukuyama, F. (2003), *Kraj čovjeka?*. Zagreb: Izvori, 271 str.
- Ilišin, V. (2002.), »Mladost, odraslost i budućnost«, U: Ilišin, V. i Radin, F. (ur.) (2002.), *Mladi uoči trećeg milenija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, str. 27–46.
- Platon, (2001), *Država*. Zagreb; Naklada Jurčić, 391 str.
- Polić, R. (2003), »Odgoj i dokolica«, *Metodički ogledi*, Zagreb, god. 10, sv. 2 (18), str. 25–37.
- Stoppard, M. (1996), *Sve o menopauzi*. Zagreb: Mozaik knjiga, 224 str.

EDUCATION FOR OLD AGE AS A POSSIBILITY FOR EMANCIPATION

Rajka Polić

People's lives have been liable to numerous changes in the last two centuries. The most significant change is the constant acceleration of all events in our lives, which requires exceptional behavioural plasticity and openness in understanding the world. Additionally, the dynamic life we live today has been increasingly extended biologically speaking, which forces us to change our traditional attitude on not just old age, but also childhood and adolescence.

Such a significantly novel relationship to life presupposes that we be educated for our leisure time already in childhood and early youth, since leisure time as our truly free time is both the counterbalance of idleness and the dangers it brings, and the foundation of a more productive social life and, consequently, a happier old age.

Old age is still regarded as our less happy period in life, in which the possibilities and capabilities we earlier had are either reduced or fully lost. By developing a different relationship to the time we have gained by our life having been extended, our life in old age can significantly be enhanced to both our own personal satisfaction and the benefit of society.

However, a change in our attitude on leisure time also requires that the relationship of capital to knowledge, i.e. to the quality of life as an essential condition for profit acquisition, be re-examined. In these terms, old age cannot be merely an expense that capital would gladly avoid; instead, old age should be philosophically, sociologically and economically re-evaluated.

In other words, old age introduces certain new possibilities that people neither had nor could have in their youth – accordingly, regardless of the possible disorders and unavoidable difficulties, old age could be regarded as the age of new personal emancipation, which individuals would crown their lives with to both their own benefit and the benefit of society.

Key words: leisure time, childhood, education, old age, emancipation